

Journal of Comparative Literature

Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 13, No. 24, Summer 2021

A Meta-Analytical Comparative Study of ‘Mystical Journey’ in the Persian and the World’s Literature*

Mahmoud Afrouz¹

1. Introduction

Meta-analytical approaches can provide researchers with the overall results of studies which share the same themes. Adopting such an approach in the field of comparative literature can inform and set directions for future research. In the present paper, more than forty-three articles with the shared theme of ‘mystical journey’ were studied and their findings were employed to create an interconnected network of comparative corpuses. This paper mainly aims at providing comparative researchers with new avenues of research in order to come to a more comprehensive conception of the mystical journey. Despite the significance of carrying out such studies, no one, as far as the researcher knows, has adopted a Meta-analytical approach in the field of comparative literature, especially on the issue of ‘mystical journey’. Therefore, the current study is quite novel and no previous study has dealt with the mentioned subject. The corpuses include *Ardaviraf-nameh*, *the Devine Comedy* (by Dante), *Seirolebad Elalma’ad* (by Sana’i), *Mantiq ut-tayr* (or ‘*Conference of the Birds*’ by Attar Neyshaburi), *Jonathan Livingston Seagull* (by Bach), *the Little Black Fish* (by Behrangi), and some other comparable works. After introducing the abovementioned works and the related comparable ones, finally, the novel and potentially comparable corpuses never worked on yet are introduced to the prospective researchers.

*Date received: 17/04/2021

Date accepted: 22/05/2021

1. Assistant Professor of English Language and Literature; Department of English Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: m.afrouz@fgn.ui.ac.ir

2. Methodology

The present study is a descriptive one conducted on the basis of library research. The main approach of the current study is meta-analytical. In such studies, after the extraction of the overall results of the studies with the same theme, a meta-analytical content is provided for researchers. In fact, it deeply informs and sets directions for prospective researchers in the field of comparative literature.

To carry out the research, more than one hundred and twenty-two handpicked books and articles were studied, and some parts of them, the analytical-descriptive data and the major findings of forty-three articles were directly adopted to be employed in the analytical formulation of the discussion sub-section of the current study.

3. Discussion

In the first sub-section, *Ardaviraf-nameh*, *the Divine Comedy*, *Seirolebad Elalma'ad* and the comparable works were presented. In the next sub-section, *Mantiq ut-tayr* and other analogous works were analyzed. Finally, *Jonathan Livingston Seagull*, *the Little Black Fish* and other comparable works were analytically explored.

3.1. Ardaviraf-nameh and the comparable works

Sadrzadeh (2002) in her article has comparatively analyzed four mystical journeys, namely *Ardavirafnameh*, *the Divine Comedy*, *Royaye Sadeghe*, and *Resaleye Amorzesh*. She has concluded that the common theme produced by the authors of the four works had been affected by the society wherein they lived.

Ujaq Alizadeh (2007) in a paper entitled 'the ladder of the mystical journey' has referred to the study conducted by two great researchers who had evidently proved the inspiration of Dante in His writing of *the Divine Comedy* from Islamic resources, especially *Me'rajnameh*.

Azar (2008) has proposed two works as the main inspiring resources for Dante: '*Merjnameh of Prophet Mohammad (PBUH)*' and '*Ardavirafnameh*'.

Mohammadi and Nazri (2008) in their joint article have referred to the similarities and differences between the two works: '*Ardavirafnameh*' and '*Resaleye Amorzesh*'.

Mentioning the similarities between '*Ardavirafnameh*' and '*Resaleye Amorzesh*', Amini Lari and Mirqaderi (2012) pointed out

that Khayyâm (in composing his Robaiat), Dante (in writing his Divine Comedy) and Milton (in writing his Paradise Lost) have all been inspired by *Resaleye Amorzesh*.

Hejazi (2010) is of the opinion that the similarities between the Divine Comedy and *Seirolebad Elalma'ad* lie in the fact that Dante had been familiar with a translation of *Seirolebad Elalma'ad*.

Ziaoddini and Farrokhnia (2013) have comparatively studied *Resaleye Amorzesh* and *Seirolebad Elalma'ad* and found that both works are on the basis of Islamic-Mystical concepts, especially *the Holy Qur'an*.

3.2. Mantiq ut-tayr and other analogous works

On the basis of what Foruzanfar (1970) has found in his research, Attar, in composing his *Mantiq ut-tayr*, had been inspired by Avicenna's Resalato Altayr.

Noori and Beiranvand (2018) have made a comparison between the stories of birds in *Mantiq ut-tayr* and *Ulysses* in Homer's *Odyssey* and have referred to a lot common themes between the two stories. The researchers did not make any claim that *Mantiq ut-tayr* was inspired by *Ulysses*.

Afrouz (2017) in his article has analytically compared the spiritual journey stages in the works of Attar and Schmitt. According to what the researcher has found, the hero in the two stories (i.e., Oscar and the Birds), are comparable. The reason behind such a similarity was found by Afrouz to be the religious background of the two authors.

Salimi Kouchi and Ghassemi Isfahani (2020) have made an intertextual study of *Mantiq ut-tayr's* seven stages of love in *the man-trunk and his traveler* by Andrée Chéd. The researchers have found that the themes of the two works are quite analogous.

Mobarak and Hamani (2011) have pointed out that *the Holy Qur'an* was the main source of inspiration for Attar in his composing of *Mantiq ut-tayr*. The seven stages of mystical journey by Shikh-San'an in *Mantiq ut-tayr* is absolutely comparable with that which could be detected in the Surah of Joseph".

3.3. Jonathan Livingston Seagull, the Little Black Fish and other comparable works

Ghasemzadeh (2016) in his article has mixed the framework presented by Campbell with that of Pearson and Marr to analyze the

journey of *The Little Black Fish*. Likewise, Abdollahzadeh Borzu and Reihani (2019b) have worked on the same corpus and framework. The researchers' finding indicated that the stage of 'the return of the hero' could not be detected in the *Little Black Fish*.

According to the study conducted by Asghari, Abidinia and Toloeei Azar (2019) *The Little Black Fish* has its roots in classical Persian works such as '*Kelile va Demneh*', '*Marzbannameh*', and '*Mantiq ut-tayr*'.

Coupa, Hejazi and Ghazanfari Moghaddam (2010) found that Bach's *Jonathan Livingston Seagull* is somewhat similar to *Mantiq ut-tayr*. In the same vein, Mohammadi Badr and Ghazanfari Moghaddam (2012) pointed out that Bach's work is an indirect adaptation of Attar's masterpiece.

4. Conclusion

In the present paper, the researcher adopted a meta-analytical approach to study more than forty-three articles which shared the same theme of 'mystical journey'. The findings could be used in opening up new avenues of comparative studies for prospective researchers.

Findings revealed that the works studied here were comparable due to the following criteria: accessibility to the translated works of other nations, adaptations, direct inspiration from the Sacred Scriptures, common religious background of mystical-journey-oriented works, and common concerns in presenting mystical-journey's stages.

The corpora included *Ardaviraf-nameh*, *the Divine Comedy*, *Seirolebad Elalma'ad*, *Mantiq ut-tayr*, *Jonathan Livingston Seagull*, *the Little Black Fish*, and some other comparable works. In the following table, the potentially comparable works which are yet unsearched are presented. It should be noted that the factor of 'time' or 'inspiration' are overlooked and the symbol '~' refers to 'the collection of works comparable to that specific work':

Potentially Comparable Works	The Work (to be compared)	Potentially Comparable Works	The Work (to be compared)
Ala Tariqe Eram; <i>the Pilgrim's Progress</i> ; <i>The Man-Trunk and His Traveler</i> ; <i>Oscar and the Lady in Pink</i> ; The Parliament of Fowls; The Canterbury Tales; <i>Mantiq ut-tayr</i> ~	<i>Yoga Sutras</i>	<i>Resalato-teyr</i> ; <i>Resalato-toyur</i> ; <i>Al-tavahhom</i> ; <i>Ardaviraf-nameh</i> ; <i>Odyssey</i> ; <i>Paradise Lost</i> ; <i>Seirolebad Elalma'ad</i> ; <i>Enoch's Dream</i>	<i>Mantiq ut-tayr</i>
<i>Yoga Sutras</i> ~	<i>The Man-Trunk and His Traveler</i>	<i>the Pilgrim's Progress</i> ; <i>Ala Tariqe Eram</i> ; <i>Mantiq ut-tayr</i> ~	<i>Ardaviraf-nameh</i>
<i>Yoga Sutras</i> ~	<i>Oscar and the Lady in Pink</i>	<i>Ardaviraf-nameh</i> ~	<i>Resalato-toyur</i>
<i>Yoga Sutras</i> ~	<i>The parliament of Fowls</i>	<i>Ardaviraf-nameh</i> ~	<i>Resalato-teyr</i>
<i>Yoga Sutras</i> ~	<i>The Canterbury Tales</i>	<i>Ardaviraf-nameh</i> ~	<i>Seirolebad Elalma'ad</i>
Siddhartha; Qur'anic Sura "Joseph"	Faust	<i>Ardaviraf-nameh</i> ~	<i>Al-tavahhom</i>
<i>the Little Prince</i> ; <i>Mantiq ut-tayr</i> ~	<i>the Little Black Fish</i>	<i>Ardaviraf-nameh</i> ~	<i>Enoch's Dream</i>
The Fish Jumped over the Dragon Gate; <i>Mantiq ut-tayr</i> ~	<i>Jonathan Livingston Seagull</i>	<i>Ardaviraf-nameh</i> ~	<i>the Devine Comedy</i>
<i>the Little Black Fish</i> ; <i>Jonathan Livingston Seagull</i> ~	<i>the Little Prince</i>	<i>Ardaviraf-nameh</i> ~	<i>the Pilgrim's Progress</i>
		<i>Ardaviraf-nameh</i> ~	<i>Ala Tariqe Eram</i>

Key words: Comparative literature, Meta-analytical approach, Persian Literature, World's Literature, Mystical journey

References [In Persian]:

- Abdollahzadeh Borzu, R., & Reihani, M. (2019a). Comparative criticism of hero's Journey in Jonathan livingston seagull and the little prince based on the views of Pearson. *Language and Translation Studies*, 52(3), 75-100. [In Persian]
- Abdollahzadeh Borzu, R., & Reihani, M. (2019b). Hero's journey in the little black fish based on the views of Campbell and Pearson. *Iranian Children's Literature Studies*, 10(1), 101-122. [In Persian]
- Abdollahzadeh Borzu, R., Reihani, M., & Ghaderi Moghaddam, M. (2018). Archetypal elements of the Prophet's Journey in haft peykar by Nezami. *Literary Criticism and Stylistics Researches*, 32, 153-176. [In Persian]
- Afrouz, M. (2017). An analytical-comparative study of spiritual journey stages in the works of Attar and Schmitt. *Comparative Literature Research Journal*, 5 (1), 1-14. [In Persian]
- Akbari Beiraq, H., & Babaie, I. (2009). Divine paths: A comparative study of two mystic works: Seir al-ibad ila al-ma'ad by Sanaie and the divine comedy by Dante. *Comparative Literature Studies*, 3(10), 71-100. [In Persian]
- Alighieri, D. (1999). *The divine comedy* (F. Mahdavi Damghani, Trans.). Tehran: Tir. [In Persian]
- Alighieri, D. (1999). *The divine comedy* (Sh. Shafa, Trans.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Amini Lari, L., & Mirqaderi, F. (2012). A comparative study of opinions of Khayyâm and Abulala. *Journal of Boostan-e Adab*, 1(1), 15-33. [In Persian]
- Asghari, A., Abidinia, M. A., & Tolouei Azar, A. (2019). Genealogy and analyses of the little black fish symbols. *Literary Text Research*, 23 (80), 202-175. [In Persian]
- Attar Neishaburi, F. M. (2007). *Mantiq ut-tayr* (M. Shafiei Kadkani, Rev.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Azar, I. (2008). Dante and the effectiveness of his writings from eastern sources. *Comparative Literature Studies*, 2(6), 11-34. [In Persian]

- Bahmani, K., & Salahi Moghaddam, S. (2017). The comparison of Ardaviraf nameh with al-tavahom. *CLRJ*, 5 (2), 23-47. [In Persian]
- Basiri, M. S., & Ebrahimifard, N. (2014). The study of the translation of Nasrollah Monshi of Kelileh va Demneh. *Comparative Literature Journal*, 5(10), 1-32. [In Persian]
- Basiri, M. S., & Ebrahimifard, N. (2015). The study of the patterns of Persian translations from Arabic from the beginning up to the sixth century. *Comparative Literature Journal*, 7(12), 25-52. [In Persian]
- Bayani, A. (2000). The comparative study of the black little fish. In A. Darvishian (Ed.), *Yadvare-ye Samad Behrangi* (pp. 120-127). Tehran: Ketab va Farhang. [In Persian]
- Baygzade K., & Zanditalab, E. (2018). The analysis of Viraf's spiritual journey in Ardaviraf name based on Campbell's Pattern. *Journal of Literary Studies (Journal of Literature and Humanities)*, 50(1), 55-76. [In Persian]
- Behrangi, S. (1968). *The little black fish*. Tehran. Institute for the Intellectual Development of Children. [In Persian]
- Coupa, F., Hejazi, B., & Ghazanfari Moghaddam, S. (2010). From Attar's mantiq ut-yayr to Richard Bach's Jonathan livingston seagull. *Literary Studies*, 43(3), 49-70. [In Persian]
- Dehghan, A., Hadidi, K., & Zarei, R. (2013). Symbolism of ascension in Khosrow and Shirin by Nezami. *Journal of Persian Language & Literature*, 66(227), 45-70. [In Persian]
- Fadavi, S. (2017). Mystical homes in Ghazali's resalat al-tayr. *Erfaniyat dar Adab Farsi*, 8 (31), 90-109. [In Persian]
- Foruzanfar, B. (1970). *Description and criticism of the works of Attar Neyshaburi*. Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Ghasemzadeh, S. A. (2016). The quality of awakening of the inner hero in the little back fish. *Contemporary Persian Literature*, 6(3), 55-75. [In Persian]
- Hejazi, B. (2010). Seir al-ibad ila al-ma'ad and the divine comedy: A comparative study. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 6(20), 1-35. [In Persian]
- Hejazi, B., & Hejazi, A. (2015). An intertextual analysis of Sheikh Sanan story with a view on the story of the prophet Moses and the prophet Khidr (PBUT). *Literary Quranic Researches*, 2(4), 134-160. [In Persian]

- Hekmat, S., & Parizad, M. (2015). A comparative criticism of Attar's mantiq ut-tayr and Chaucer's Canterbury stories. *Comparative Literature Studies*, 9(35), 45-62. [In Persian]
- Heydari, A., & Ahmadiatabar, H. (2015). Comparative study of imaginative itineraries of Ardaviraf nameh and Er by Aflatun. *CLJ*, 6(11), 119-139. [In Persian]
- Ja'fari, T. (2011). An analysis of symbolic and archetypal elements in Nezāmi's me'rāj nāmeḥ. *Adab Pazhuhi Quarterly Journal*, 5(16), 123-145. [In Persian]
- Kasrayifar, M., & Ebrahimi, H. (2009). A study of symbolism in Ardaviraf nameh and Sana'ei's seir al-ibad ila al-ma'ād. *Religions and Mysticism*, 41(1), 141-160. [In Persian]
- Ma'az Elahi, P., & Saeedi, M. (2009). A comparative investigation of allegory in English and Persian: A case study of the books mantiq ut-tayr by Attar and the pilgrim's progress by John Bunyan. *Comparative Literature Studies*, 3(11), 235-251. [In Persian]
- Marandi, M., & Ahmadian, N. (2006). The divine comedy and mantiq ut-tayr. *Research in Contemporary World Literature*, 11(33), 147-166. [In Persian]
- Mirbaqerifar, S., & Jafari, T. (2010). A comparison of perfectionism process in mysticism and psychoanalysis of Jung. *Mystical Literature*, 2(3), 163-195. [In Persian]
- Mobarak, V., & Yousefi, S. (2016). A comparative study of excellence path in two mystical works: Resalat al-tayr and Jonathan livingston seagull. *Comparative Literature Studies*, 10(37), 57-78. [In Persian]
- Mobarak, V., & Hamani, E. (2011). A comparative analysis of the seven mystical stages with surah of Joseph and the story of Sheykh-San'an. *Criticism and Comparative Literature Quarterly*, 1(3), 83-103. [In Persian]
- Mohammadi Badr, N., & Ghazanfari Moghaddam, S. (2012). The myth of the phoenix in the mirror of Bach's big bird. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 8(27), 119-137. [In Persian]
- Mohammadi, G., & Nazari, J. (2008). A comparison of Ardaviraf nameh's and resalat al-ghufrān's view on the afterlife. *Comparative Literature Studies*, 2(8), 195-211. [In Persian]

- Mohammadi, H. (2008). From phoenix versified story to Attar's mantiq ut-tayr and Australia. *Journal of Mytho-Mystic literature*, 4(12), 52-63. [In Persian]
- Mojahed, A. (1997). *Ahmad Ghazali's collection of Persian works*. Tehran: University of Tehran Publication. [In Persian]
- Mozafari, S. (2020). Archetypal heroic journey in Bahram Sadeghi's malakut. *Research in Contemporary World Literature*, 24(2), 583-610. [In Persian]
- Muhammadi, G., & Eftekhari, A. (2010). A study and comparison of the two Jewish and Zoroastrian spiritual journeys to the postmortal world. *Comparative Literature Studies*, 4(13), 159-172. [In Persian]
- Nasr Esfahani, M., & Tahmtan, N. (2016). A comparison of Idris and Dante's divine journey in Islamic culture and the divine comedy. *Comparative Literature Studies*, 10(39), 9-26. [In Persian]
- Nicholson, R. (1944). Sana'i as a role-model for Dante (A. Eqbal Ashtiani, Trans.). *Yadeqar Journal*, 1(4), 48-57. [In Persian]
- Nikbakht, A., & Mousavi Qomi, S. (2016). A journey to paradise (a comparative study of the divine comedy and stairway to heaven). *Comparative Literature Studies*, 10(37), 123-144. [In Persian]
- Noori, A., & Beiranvand, Y. (2018). A comparison between the stories of birds in Attar's mantiq ut-tayr and the story of Ulysses in Homer's Odyssey. *Comparative Literature Journal*, 9(17), 249-265. [In Persian]
- Nuhi, N. (2008). From the world of Chaucer to the mysticism of Attar. *Specialized Journal for Mysticism*, 4(15), 57-81. [In Persian]
- Reyhani, M., & Abdollahzadeh Borzou R. (2017). Archetypal Elements in Mahan story in Nizami's haft peykar based on Joseph Campbell's monomyth Theory. *Journal of Persian Language & Literature*, 25(82), 155-174. [In Persian]
- Reyhani M, Abdollahzadeh Borzou, R. (2018). An analysis of the hero's journey archetype in the sixth tale of haft peykar. *Literary Criticism and Stylistics Researches*. 9(34), 91-114. [In Persian]
- Sādeghi Shahpar, A., & Sādeghi shahpar, R. (2013). The mystical stages in by Attar and yoga sutras by Patanjali: A comparative study. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 9(31), 78-104. [In Persian]

- Sadrzadeh, M. (2002). Investigating four abstract journeys. *Research in Contemporary World Literature*, 7(13), 37-50. [In Persian]
- Salimi Kouchi, E., & Ghassemi Isfahani, N. (2020). An intertextual study of mantiq ut-tayr's seven valleys of love in the man-trunk and his traveler by Andrée Chéd. *Research in Contemporary World literature*, 24(2), 411-431. [In Persian]
- Seifi, M., & Lotfi, F. (2013). A comparative study of mystical journey stages of Attar Neishaburi in mantiq ut-tayr and Nasib Arizeh in ala tariq-e eram. *Kavoshnameh Adabiyat-e Tatbiqui*, 2(7), 97-116. [In Persian]
- Taghavi, M. (2010). From Mecca to Rome: A comparative study of Attar's Sheikh of San'an and Goethe's Faust. *Textual Criticism of Persian Literature*, 2(2), 1-28. [In Persian]
- Tamimdari, A., Dolatabadi, S., & Ebadati, S. (2019). A comparative study of the narrative of Jonathan livingston seagull and the story of the birds in mantiq ut-tayr based on Glaser's choice theory. *Literary Text Research*, 23(81), 7-38. [In Persian]
- Toqyānī, E., & Moshāverī, Z. (2014). Soluk in the story of Sheikh Sanān and Siddhartha: A comparative analysis. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 10(34), 161-191. [In Persian]
- Ujaq Alizadeh, S. (2007). The ladder of mystical journey. *Pajuheshnameye Farhang va Adab*, 3(5), 79-116. [In Persian]
- Valipoor, A., Hemati, R. (2018). Searching for ideal perfection (a comparative study of Samad Behrangi's the little black fish and Richard Bach's Jonathan livingston seagull). *Iranian Children's Literature Studies*, 8(2), 161-178. [In Persian]
- Zargham, A., & Azimi, N.. (2016). A comparative study of social-political conditions affecting the creation of the divine comedy of Dante and meraj nameh. *CLRJ*, 4 (3), 27-58. [In Persian]
- Ziaoddini, A., & Farrokhnia, M. (2013). A comparative study of the concept of eschatology in Sanā'ī Ghaznavi's seir al-ebād and Abul 'Ala Al-Ma'arri's risālat al-ghufrān. *Literary Studies*, 46(4), 31-60. [In Persian]

References [In English]:

- Guerin, W., Labor, E., Morgan, L., Reesman, J., & Willingham, J. (2010). *A handbook of critical approaches to literature*. Oxford: Oxford University Press.

- Mousavi Razavi, M. S., & Tahmasbi Boveiri, S. (2019). A meta-analytical critique of Antoine Berman's retranslation hypothesis. *Translation Studies Quarterly*, 17(65), 21-36.
- Van Poucke, P. (2017). Aging as a motive for literary retranslation: A survey of case studies on retranslation. *Translation and Interpreting Studies*, 12(1), 91-115.

نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال سیزدهم، شماره بیست و چهارم، بهار و تابستان ۱۴۰۰

مطالعه فراتحلیلی-تطبیقی «سلوک» در ادبیات ایران و جهان*

محمود افروز^۱

چکیده

مطالعات فراتحلیلی نتیجه نهایی یافته‌های پژوهش‌هایی با بن‌مایه‌های مشترک را مستخرج و در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. رویکرد فراتحلیلی در حوزه ادبیات تطبیقی نیز نقشه راهی برای مطالعات آتی محققان فراهم می‌کند. در جستار حاضر، بیش از چهل و سه مقاله با بن‌مایه مشترک «سلوک» مطالعه و تلاش شد از یافته‌های آنها در ایجاد شبکه‌ای منسجم از پیکره‌های تطبیق‌پذیر استفاده گردد تا از این رهگذر دریچه‌ای نوین از مطالعات تطبیقی پیش روی پژوهشگران آتی گشوده شود. علی‌رغم اهمیت این نوع از مطالعات، تا جایی که نگارنده مطلع است، تاکنون هیچ‌یک از پژوهشگران داخل و خارج در حوزه ادبیات تطبیقی، رویکرد فراتحلیلی اتخاذ نکرده، دست‌کم، در حوزه سلوک، هیچ مطالعه فراتطبیقی تا به این لحظه منتشر نشده است؛ از این رو، پژوهش حاضر در حوزه ادبیات تطبیقی کاملاً بدیع است. پیکره‌های مورد بررسی شامل *اردویراف‌نامه*، *کمدی الهی* دانته، *سیرالعباد الی‌المعاد*، *منطق الطیر* عطار نیشابوری، *خمسه حکیم نظامی*، *جانانان مرغ دریایی* و *ماهی سیاه کوچولو* و برخی دیگر از آثار تطبیق‌پذیر است. پس از معرفی آثار فوق و مجموعه آثار قابل تطبیق با هریک، در نهایت، زمینه‌های تطبیق‌پذیر و آثار بکری که هنوز توسط محققان مورد مطالعه تطبیقی قرار نگرفته‌اند، معرفی شده است. طبق یافته‌های تحقیق، دسترسی به ترجمه آثار دیگر ملل، اقتباس ضمنی، الهام از کتب مقدس،

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۲۸

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۴/۰۱

Doi: 10.22103/JCL.2021.17434.3245

صص ۱-۳۷

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات انگلیسی، دانشکده زبان‌های خارجی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

m.afrouz@fgn.ui.ac.ir

پیش‌زمینه مشترک مذهبی و عرفانی آثار سلوک-محور، و وجود دغدغه‌های مشترک در ترسیم مسیر سلوک، تطبیق‌پذیری آثار مطالعه شده در پژوهش حاضر را رقم زده‌اند.

واژه‌های کلیدی: ادبیات تطبیقی، رویکرد فراتحلیلی، ادبیات فارسی، ادبیات جهان، سلوک.

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

رویکرد متاآنالیتیکال (Meta-Analytical) یا فراتحلیلی به پژوهشگران کمک می‌کند تا نتیجه‌گیری یافته‌های مطالعات مختلفی را استخراج کنند که غالباً در بافت‌های گوناگون انجام شده اما دارای بن‌مایه‌های مشترک‌اند. اتخاذ چنین رویکردی توسط پژوهشگران به درک جامع این بن‌مایه‌های مشترک می‌انجامد. این رویکرد نوین پژوهشی، دریچه‌های نوینی پیش روی محققان خواهد گشود و حتی به ایشان کمک خواهد کرد علل رخداد اشتراکات و یا ابهامات احتمالی موجود در مطالعات انجام شده طی بازه زمانی خاص را ردیابی نمایند (موسوی رضوی و طهماسبی بویری، ۲۰۱۹: ۳۵).

رویکرد فراتحلیلی در حوزه ادبیات تطبیقی، که می‌توان آن را به‌طور خلاصه مطالعات فراتحلیلی-تطبیقی (Meta-Analytical Comparative Studies) یا «مطالعات فراتطبیقی» (Meta-Comparative Studies) نامید، نقشه راهی را از آنچه تاکنون انجام شده و حتی آنچه می‌تواند در آینده انجام شود ارائه می‌دهد. درحقیقت، این مطالعات، شبکه‌ای منسجم از پیکره‌های تطبیقی مورد پژوهش را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد و ضمن استخراج عمده علل پیدایش زمینه‌های مشترک تطبیق‌پذیر، به محققان این فرصت را خواهد داد تا آثاری را که دارای ظرفیت تطبیق‌پذیری هستند، برای پژوهش‌های آتی خود شناسایی کنند.

مقوله «سفر» از جذاب‌ترین مباحث در علوم انسانی بوده و ذهن نظریه‌پردازان مشهوری (همچون کمپبل (Campbell)، پیرسن (Pearson)، مار (Marr)، و گلر (Vogler) و ...) را به خود مشغول کرده است، تا جایی که ایشان در پی «کشف کهن‌الگوهایی» در این حوزه

برآمده‌اند (مظفری، ۱۳۹۸: ۵۸۸). در نوشتار حاضر، تمرکز بر روی بن‌مایهٔ مشترک «سفر عرفانی» یا «سلوک» در ادبیات داستانی ایران و جهان است.

سلوک گام نهادن آگاهانهٔ شخص در طریق خودشناسی و خداشناسی است. در ادامه، خلاصه‌ای از سفرهای عرفانی ارداویراف و دانته، سفر سی مرغ و شیخ صنعان در *منطق‌الطیر* عطار، سفر ماهان و روایت معراج در آثار نظامی، سفر *جانان‌تان مرغ دریایی* (Jonathan Livingston Seagull) و ماهی سیاه کوچولو در آثار ریچارد باخ (Richard Bach) و صمد بهرنگی ارائه و و نهایتاً، پرسش‌های پژوهش مطرح شده است.

۱-۱-۱. سفر ارداویراف و دانته

ارداویراف‌نامه، به عنوان یکی از معراج‌نامه‌های کهن و «مفصل‌ترین معراج‌نامهٔ مزدایی» (بیگ‌زاده و زندی‌طلب، ۱۳۹۷: ۵۵)، حکایت عروج یک روحانی زردشتی است. قدمت *ارداویراف‌نامه* به هزار سال قبل از اثر دانته الیگیری (Dante Alighieri) بازمی‌گردد. *ارداویراف‌نامه* شرح سلوک ارداویراف یا ویراف (ویراز) است که با راهنمایی دو فرشته از پل چینوات عبور و وارد اعراف و سپس بهشت می‌شود و در نهایت به دوزخ درمی‌آید. *کمدی الهی* نیز دربرگیرنده سه بخش است: دوزخ، برزخ و بهشت. البته ترتیب مراحل در دو اثر، متفاوت است؛ ضمن آنکه مرحله برزخ و اعراف در هر یک منحصر به فرد می‌باشد (آذر، ۱۳۸۷: ۱۵). دوزخ دانته که در داخل زمین واقع شده، نه دایره دارد (پنج دایره اول، دوزخ علیا؛ چهار دایره آخر، دوزخ سفلی) و مخروطی شکل است، به طوری که لوسیفر یا همان ابلیس، در رأس مخروط (در مرکز زمین) جای گرفته است (مرندی و احمدیان، ۱۳۸۵: ۱۵۱). ارداویراف نیز در قعر زمین، «ار»، با چاه بزرگ و ظلمانی به نام دوزخ، روبرو می‌شود. اهریمن و حیوانات موذی نیز در این مکان موحش و متعفن سکنی گزیده‌اند.

دانته در سفر عرفانی خود، دو راهنما دارد. روح ویرژیل، شاعر ایتالیایی، که در دوزخ و برزخ نخستین هدایتگر اوست، در واقع نماد قوهٔ عقلانی بشری است. برزخ ارداویراف، همچون برزخ دانته، فاصلهٔ بین زمین و آسمان است. اما بهشت ارداویراف چهار طبقه دارد: آسمان، ماه، خورشید و ستارگان. در گذر از مراحل بهشت، در *کمدی الهی*، بئاتریس بجای ویرژیل، هدایت دانته را به عهده می‌گیرد و البته وی نیز زمانی که به بهشت دهم

می‌رسند، بی‌خبر بازمی‌گردد و سن برنارد، که نماد انسان کامل و عقل کل است، جای او را می‌گیرد. «آذرایزد» و «سروش‌اهلو» نیز دو ایزد همراه و همسفر ارداویراف هستند. ارداویراف خداوند (اورمزد) را در هیبت نوری می‌بیند و صدای او را می‌شنود. دانه اولین ملاقاتش در بهشت با «آدم» و ارداویراف نخستین دیدارش با «کیومرث» است. نقطه اشتراک در آن است که آدم در فرهنگ اسلامی، نخستین بشر، و کیومرث نیز در فرهنگ ایران باستان نخستین نمونه بشر و اولین پادشاه لقب گرفته است. از دیگر موارد قابل تطبیق در این دو اثر آن است که در بهشت ارداویراف و دانه، ارواح، شادی کنان، سرود شکوه خداوند را می‌خوانند.

۱-۲. سفر مرغان و شیخ صنعان در منطق‌الطیر عطار

در ادبیات داستانی سلوک-محور، پرندگان جایگاه ویژه‌ای دارند. در *منطق‌الطیر* عطار «رابطه حق و خلق و دشواری‌های راه سلوک» به زیباترین شکل ممکن بیان گردیده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۴). در این منظومه، هر کدام از پرندگان نماد طیفی از اقشار جامعه یا جمعی از آدم‌هاست که برای رسیدن به سیمرخ، با رهبری هدهد، رهسپار کوه قاف می‌شوند. هرچند دشواری مسیر سبب می‌گردد مرغان یکی بعد از دیگری از ادامه طی طریق بازمانند، ولی نهایتاً، پس از گذر از هفت وادی، سی‌مرغ از ایشان به کوه قاف می‌رسند و آنجاست که می‌فهمند خودشان سیمرخ‌اند. لازم به ذکر است که *منطق‌الطیر* اثری مقتبس از *رساله‌الطیور* احمد غزالی است (مجاهد، ۱۳۷۶: ۷۰؛ فدوی، ۱۳۹۶: ۱۰۳).

یکی از داستان‌هایی که در خلال داستان مرغان بازگو شده، داستان سفر عرفانی شیخ صنعان است. شیخ ۵۰ سال معتکف حرم بوده و مریدان زیادی داشته است. شبی در خواب می‌بیند که از حرم به روم رفته و بتی را سجده کرده است. او با ۴۰۰ مرید راهی روم می‌شود و در آنجا دل در دختر ترسایی می‌بندد. ترسا چهار شرط برای شیخ می‌گذارد: کفر، بت‌پرستی و قرآن‌سوزی و خم‌نوشی. شیخ که سیم و زر ندارد برای کابین دختر هم عهد می‌کند یک‌سال خوبانی وی کند. مریدان شیخ خود را رها کرده و به مکه بازمی‌گردند، اما مریدی که در سفر روم همراهشان نبود، ایشان را ملامت می‌کند و می‌گوید که باید مریدان نیز به ظاهر زناز می‌بستند ولی در قلب خود از خداوند برای

دگرگونی احوال شیخ دعا می کردند. مریدان همین کار را کردند و نهایتاً شیخ از آشفتگی نجات یافت و همگی راهی حجاز شدند. در این میان، دختر ترسا در خواب می بیند که آفتاب در کنار وی آمده و امر می کند که به نزد شیخ صنعان برود و مسلمان شود. شیخ نیز در باطن خود از اشتیاق دختر ترسا به حضرت حق آگاه می شود و با مریدان از راه بازمی گردند. دختر ترسا از شیخ می خواهد که اسلام را بر وی عرضه نماید. شیخ صنعان چنین می کند و دختر ترسا ایمان می آورد و جان به جان آفرین تسلیم می کند.

۱-۳. سفر ماهان و حکایات معراج در هفت پیکر نظامی

ریشه حکایات معراج پیامبر اعظم (ص) که نظامی در مخزن الاسرار و دیگر منظومه های پنج گنج یا خمسه خود به آن اشاره می کند به قرآن، آیات ۸ تا ۱۸ سوره اسراء باز می گردد. در تصویر ۳،۱، نموداری از مراحل معراج رسول اکرم (ص) ارائه شده است:

منزل امّ هانی در مدینه ← مسجدالحرام ← مسجدالاقصی ← عبور از کل کونین
(پایان معراج جسمانی و آغاز معراج روحانی) ← مرتبه قاب قوسین و دیدار حق ←
بازگشت از معراج.

تصویر ۳،۱. مراحل معراج پیامبر (ص) در خمسه نظامی (برگرفته از جعفری، ۱۳۹۰: ۱۲۶)

نظامی در هفت پیکر به بیان داستان ماهان مصری پرداخته است. ماهان روزی با یکی از بزرگان به باغی می رود و در آنجا تا شب نشاط می کند و می می نوشد و میوه می خورد. زمانی که از می ناب مست شده، تفرّج کنان به نخلستان می رود و مردی را در هیبت شریک خود در آنجا می بیند. مرد او را به بیرون شهر می برد تا مال فراوانی که همراه خود آورده و در کاروان سرای خارج شهر مخفی کرده به ماهان نشان دهد. تمام شب ماهان در پی مرد روان می شود، اما به محض آنکه خورشید طلوع می کند، اثری از شریک خود نمی یابد؛ پس همان جا می خوابد و نیمه ی روز، از گرمای هوا بیدار می شود و به جای باغ و گلزار، تنها غارهای بیشمار در اطراف خود می بیند. داستان حاوی ماجراهای فراوانی از دیدار او با هایل بیابانی، هیلا و غیلا (دو غول نر و ماده)، دشت غولان و دیوچگان، ازدهای چهار پا و دو پر و هفت سر، و عفریت کریمه منظر است. بالاخره، ماهان نیت خیری می نماید و توبه می کند و خود را در چشمه ای غسل می دهد و نهایتاً با خضر دیدار می کند. ماهان دست

خضر می‌گیرد و به ناگاه خود را در باغ نخست می‌یابد—آنجا که اولین دیو در هیبت شریکش بر وی ظاهر شده بود.

۱-۱-۴. سفر جانانان و ماهی سیاه در آثار باخ و بهرنگی

کتاب *ماهی سیاه کوچولو* به قلم صمد بهرنگی در سال ۱۳۴۷ منتشر شده است. در این داستان، ماهی سیاه، جویبار را به قصد رسیدن به دریا ترک می‌کند. او با دل‌بریدن از همسایگان و آشنایان و حتی مادرش، راهی دریا می‌شود و به کمک آنچه مارمولک دانا به وی داده بر تمام دشواری‌ها غلبه و خطرهای (مانند مرغ سقا، ماهیخوار، و اره ماهی و ...) را پشت سر می‌گذارد و نهایتاً به مقصود خود می‌رسد.

باخ، نویسنده آمریکایی، *جانانان مرغ دریایی* را درباره مرغ دریایی جوانی به نام جانانان نگاشته است. او از زندگی روزمره خسته شده و به سبب عشق بیش از حد به پرواز و انجام تمرینات خارج از عرف، از گروه طرد می‌شود. او از تمرینات خود دست نمی‌کشد و واجد مهارت فوق‌العاده‌ای می‌شود. او به کمک دو مرغ نورانی به مکان دیگری می‌رود و با مرغ دانایی به نام چیانگ (Chiang) آشنا می‌شود و از او مهارت‌های دیگری می‌آموزد و برای تعلیم دانسته‌های خود به سوی دیگر مرغان بازمی‌گردد. او چند مرغ را آموزش می‌دهد ولی ادامه آموزش او به بهترین شاگردش، فلچر (Fletcher)، می‌سپارد و برای کسب آموزه‌های والاتر، خود راهی جهانی دیگر می‌شود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

مقاله وان پُکه (Van Poucke, 2017) و موسوی رضوی و طهماسبی بویری (۲۰۱۹) در شمار معدود تحقیقاتی است که طی سال‌های اخیر به مبحث جدید مطالعات متاآنالیتیکال پرداخته‌اند. هرچند، این دو پژوهش کاملاً محدود به حوزه مطالعات ترجمه بوده و بر اثبات یا رد فرضیه ترجمه‌های مکرر (The Retranslation Hypothesis) تمرکز یافته است؛ بنابراین، پژوهش حاضر، تا جایی که نویسندگان اطلاع دارند، در حوزه ادبیات تطبیقی فاقد پیشینه است. به عبارتی، تاکنون هیچ‌یک از پژوهشگران داخلی و خارجی در حوزه ادبیات تطبیقی، و به‌ویژه در حوزه سلوک، مطالعه فراتحلیلی-تطبیقی انجام نداده‌اند.

۱-۳. ضرورت، اهمیت مسئله

جستار حاضر به روش توصیفی و مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. برای این امر، دست کم صدوبیست و دو کتاب و مقاله گلچین شده، مطالعه و از میان آنها، از داده‌های تحلیلی-تطبیقی و یافته‌های نهاییِ چهل و سه مقاله برای کاربرد مستقیم در انجام این پژوهش استفاده شد.

طبق آنچه بیان شد، در تحقیق حاضر برآنیم تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهیم:

(۱) شبکه آثار تطبیق‌پذیر با داستان‌های *ارداویراف‌نامه*، *کمدی‌الهی*، و *سیرالعباد الی‌المعاد* شامل چه آثاری است؟ کدام یک از آثار از دیگری الهام پذیرفته؟ تا چه میزان ریشه‌یابی آثار تطبیق‌پذیر در این دسته میسر است؟

(۲) شبکه آثار تطبیق‌پذیر با *منطق‌الطیر عطار*، *خمسه نظامی*، *داستان‌های جانان‌تان مرغ دریایی باخ* و *ماهی سیاه کوچولوی بهرنگی* کدام است؟

(۳) عوامل منجر به پیدایش همسانی در مراحل سلوک این آثار تطبیق‌پذیر چیست؟

(۴) کدام یک از آثار فوق‌علی‌رغم داشتن ظرفیت تطبیق‌پذیری، هنوز مورد اقبال پژوهشگران تطبیقی واقع نشده‌اند؟ به عبارت دیگر، ضمن لحاظ بن‌مایه مشترک «سفر»، تطبیق‌پذیری کدام یک از آثار فوق تاکنون توجه محققان را به خود جلب نکرده است؟

۲. بحث و بررسی

در بخش اول *ارداویراف‌نامه*، *کمدی‌الهی*، *سیرالعباد الی‌المعاد* و آثار تطبیق‌پذیر با آنها، و سپس *منطق‌الطیر* و هفت‌پیکر و دیگر آثار قابل تطبیق ذکر شده است. نهایتاً *جانان‌تان مرغ دریایی* و *ماهی سیاه کوچولو* و آثار تطبیق‌پذیر با آن دو ارائه گردید.

۲-۱. *ارداویراف‌نامه*، *کمدی‌الهی*، *سیرالعباد الی‌المعاد* و آثار تطبیق‌پذیر

۲-۱-۱. *ارداویراف‌نامه*، *کمدی‌الهی* و آثار تطبیق‌پذیر

صدرزاده (۱۳۸۱) در مقاله خود به تطبیق چهار سفر معنوی (*ارداویراف‌نامه*، *کمدی‌الهی*، *رؤیای صادق*، *رساله‌آمزش*) به دنیای پس از مرگ پرداخته و چنین نتیجه‌گیری کرده است

که وجه اشتراک آفرینش چهار کتاب «به دلیل وجود بحران‌های حاکم بر جوامعی است که نویسندگان آثار در آن محیط می‌زیسته‌اند» (صدرزاده، ۱۳۸۱: ۵۰).

اوجاق علیزاده (۱۳۸۶: ۱۰۹) در مقاله خود «نردبان سلوک» به پژوهش دو محقق بزرگ به نام پالاسیوس و چرولی اشاره می‌کند که هر یک به صراحت و با ادله متقن به اثبات تأثیرپذیری *کمدی الهی* از آثار اسلامی، به ویژه *معراج‌نامه*، تأکید داشته‌اند. اوجاق علیزاده (همان: ۹۰-۱۰۵) *معراج‌نامه* را بر ظهور شرح سلوک عرفا در قالب سفرنامه‌های روحانی زیر نیز مؤثر دانسته و مفصلاً استدلالاتی ذکر نموده است: *معراج‌نامه* بازید بسطامی؛ *معراج‌نامه* ابوالحسن خرقانی؛ *معراج‌نامه* محی‌الدین عربی؛ *سیرالعباد الی‌المعاد* سنایی؛ *معراج‌نامه* ابن سینا؛ *رساله الغفران* معری؛ *رساله التوابع و الزوابع* اندلسی؛ و *جاویدنامه* اقبال لاهوری.

آذر (۱۳۸۷) دو اثر را مشهورترین منابع دانته معرفی می‌کند: *معراج‌نامه* حضرت محمد (ص) و «*ارداویراف‌نامه*» (۲۶). دلاویدا (Della Vida) (۱۹۴۹: ۳۹۲، نقل در همان: ۲۷) اظهار می‌کند که دانته به یکی از منابع اسلامی دسترسی داشته است، که به عقیده آذر، این منبع اسلامی احتمالاً *معراج‌نامه* بوده است. علاوه بر این، آسین پالاسیوس (Asin Palacios) نیز معتقد است که دانته در نگارش *کمدی الهی* تحت تأثیر مفهوم آیه نخست سوره اسراء (همان: ۱۹) و ترجمه‌ای لاتین از *معراج‌نامه* (مرندی و احمدیان، ۱۳۸۵: ۱۵۱؛ ضرغام و عظیمی، ۱۳۹۵: ۵۵) بوده است.

محمدی و نظری (۱۳۸۷) به بیان اشتراکات و افتراقات *ارداویراف‌نامه* با *رساله الغفران* پرداخته‌اند. نگارندگان کوشیده‌اند با تبیین «مشابهت بسیاری که میان این دو اثر وجود دارد، میزان تأثیرگذاری *ارداویراف‌نامه* بر *رساله الغفران* را آشکار» نموده «و این منبع ایرانی-زرتشتی را به‌عنوان اولین *معراج‌نامه* ادیان معرفی» می‌کنند (۱۹۵).

امینی‌لاری و میرقادری (۱۳۸۸: ۱۵) پس از بیان شباهت میان *رساله الغفران* و *ارداویراف‌نامه*، اذعان می‌کنند که خیام (در سرودن رباعیات)، دانته (در نگارش *کمدی الهی*)، و میلتن (در تألیف *بهشت گمشده*) همگی از این اثر ابوالعلاء معری تأثیر گرفته‌اند.

محمدی و افتخاری (۱۳۸۹) دو سفرنامه یا معراج‌نامه یهودی و زرتشتی، *ارداویراف‌نامه* و *رؤیای خنوخ*، را تطبیق داده‌اند. این پژوهشگران *ارداویراف‌نامه* را منشأ الهام برای «این نوع سفرنامه‌نویسی‌ها» می‌دانند (همان: ۱۶۱).

نصراصفهانی و تهمتن (۱۳۹۵: ۹) به مقایسه سفر روحانی «دانتی در *کمدی الهی*» و «ادریس (ع) در فرهنگ اسلامی» پرداخته‌اند. برخی علمای اسلام، خنوخ را با «ادریس یکی می‌دانند» (محمدی و افتخاری، ۱۳۸۹: ۱۶۵). برخلاف سفر دانتی که سیر و سلوکی رؤیایی بوده، سفر ادریس سلوکی معنوی با منشأ الهی می‌باشد؛ هرچند، این سفر نیز همچون سلوک دانتی سه مرحله داشته است: قبض روح، جهنم و بهشت (نصراصفهانی و تهمتن، ۱۳۹۵: ۹). عدد سه، که به عقیده اندیشمندان (Guerin, Labor, Morgan, Reesman, and Willingham, 2010) در کهن‌الگوهای جهانی عددی مقدس است، گویا برای دانتی نیز مفهوم ویژه‌ای دارد: اعتقاد وی به تثلیث (پدر، پسر و روح القدس)؛ سه جلدی بودن *کمدی الهی* و اینکه هر جلد سی و سه سرود داشته و هر سرود شامل بندهای سه‌بیتی است. البته، هرچند سفر دانتی با دوزخ آغاز و با گذر از طبقات هفتگانه برزخ ادامه می‌یابد، در سفر آسمانی ادریس مرحله برزخ وجود ندارد و مرگ (قبض روح شدن) آغاز سلوک وی است. سفر هر دو سالک (دانتی و ادریس) به بهشت ختم می‌گردد.

هرچند سلوک دانتی حدوداً یک هفته به طول می‌انجامد، ولی در سفر روحانی ادریس (ع) که به امر پروردگار انجام شده، مقوله «زمان» مطرح نیست. ادریس (ع) در مرحله دوم سفر، با دیدن شعله‌های جهنم از هوش می‌رود و ظاهراً در آنجا با کسی ملاقات ندارد؛ ولی دانتی در دو مرحله آغازین سلوک، با گناهکاران دوزخی و گناهکاران برزخی دیدار می‌کند.

حیدری و احمدی‌تبار (۱۳۹۳) پس از قیاس تطبیقی سفرنامه‌های *ارداویراف‌نامه* و «ار» افلاطون، اظهار می‌کنند که «این دو سفرنامه در جزئیات و کلیات شباهت‌های فراوانی با همدیگر دارند» (ص ۱۳۵)؛ اما به قطع نمی‌توان گفت کدام کتاب از دیگری تأثیر پذیرفته،

زیرا «تاریخ کتابت ارداویراف نامه به درستی مشخص نیست» و نمی توان گفت قبل یا بعد از «ار» تألیف شده است (همان).

۲-۱-۲. سیرالعباد الی المعاد، کمندی الهی و آثار تطبیق پذیر

به عقیده نیکلسون (۱۳۲۳: ۲۴)، شباهت مثنوی سیرالعباد الی المعاد با کمندی الهی یا «مضحکه آسمانی» اتفاقی نیست و رابطه ای عمیق بین این دو شاهکار دانتی و سنایی وجود دارد.

اکبری بیرق و بابایی (۱۳۸۸: ۹۹) با تمرکز بر مقوله سلوک، کمندی الهی دانتی را با سیرالعباد الی المعاد سنایی غزنوی تطبیق داده و دریافته اند که «مراحل سفر» در دو کتاب «قابل تطبیق است»، طوری که در سیرالعباد الی المعاد، «از خاک تا افلاک» و در کمندی الهی، «دوزخ، برزخ و بهشت» به تصویر کشیده شده «و در هر دو اثر، موانع سفر، صفات رذایل و درد و رنج سفر» به نمایش در آمده است. ایشان نقطه تمایز دو اثر را در «مقصد سفر» می دانند: «در سیرالعباد الی المعاد، رسیدن به فلک نهم» و «دیدار با عقل فعال» است ولی «در کمندی الهی، جهان آخرت» هدف غایی سالک است (همان). نیکبخت و موسوی قومی (۱۳۹۵) نیز در مقاله ای با همان مضمون مقاله اکبری بیرق و بابایی (۱۳۸۸)، ضمن تطبیق کمندی الهی با سیرالعباد الی المعاد به این نتیجه رسیده اند که هر دو کتاب جزو آثار عرفانی هستند و مشابهت های فراوانی دارند. البته این پژوهشگران هیچ یک از دو اثر را متأثر از دیگری معرفی نکرده اند.

ابراهیمی و کسرای فر (۱۳۸۸: ۱۴۲) ضمن اشاره به آثار سلوک-محوری از ابن سینا (حی بن یقطان، رساله الطیر، سلمان و ابسال)، ریشه نگارش این گونه سفرنامه های معنوی را معراج نامه رسول اسلام معرفی کرده اند.

حجازی (۱۳۸۹: ۱۰) دلیل شباهت کمندی الهی با سیرالعباد الی المعاد را آشنایی دانتی «از طریق جنگ های صلیبی میان مسلمانان و مسیحیان، با ترجمه سیرالعباد الی المعاد سنایی» می داند. به گفته وی، هر چند در متون دیگری مانند «ارداویراف نامه، رساله الغفران معری، اودیسه هومر و بخش هایی از انجیل نیز درون مایه اصلی سفر به دنیای ارواح را می توان جست و جو کرد» و این آثار را «الهام بخش دانتی در شاهکار ادبی اش» قلمداد کرد، ولی

بخش‌هایی از کم‌دی الهی مربوط به عالم دوزخ و بهشت همسویی بیشتری با اثر سنایی دارد» (همان: ۱۰-۳۹).

ضیاء‌الدینی و فرخ‌نیا (۱۳۹۲: ۵۳) از منظر «فرجام‌شناسی» به بررسی تطبیقی رساله‌آمزش با سیرالعباد پرداخته و چنین نتیجه گرفته‌اند که هرچند «بیان فرجام‌شناسانه سنایی» بسیار «سنجیده‌تر» و «پخته‌تر» از «بیان عریان» معری در رساله‌آمزش است، ولی در هر دو اثر، آفرینش «مفاهیم معادشناسی» بر مبنای «مفاهیم عرفانی-اسلامی و به ویژه قرآن و حدیث پی‌ریزی شده است».

ضرغام و عظیمی (۱۳۹۵: ۴۰) به نقل از «عزیزاحمد» تأیید می‌کنند که آثاری مانند رساله‌آمزش معری، «فتوحات مکیه و سایر آثار ابن عربی که مملو از توصیفات معادشناسانه است بر دانتۀ تأثیرگذار بوده است». یافته‌های این پژوهشگران همچنین بر تأثیرگذاری معراج‌نامه شاهرخی و معراج‌نامه ابن سینا بر دانتۀ صحنه می‌گذارد (همان: ۲۷). ضرغام و عظیمی ضمن بیان نُه شباهت میان کم‌دی الهی با معراج‌نامه پیامبر اکرم، نهایتاً بر تأثیرگذاری «اسلام» بر «شعر و ادب اروپای قرون وسطی» تأکید کرده‌اند (همان: ۴۹-۵۵). بهمنی و صلاحی مقدم (۱۳۹۶: ۲۳) پس از تطبیق التوهم حارث محاسبی با ارداویراف‌نامه، دریافته‌اند که «مراحل سفر در هر دو یکسان است و غایت هر دو رسیدن به روشنی بیکران». البته، هرچند «انگیزه سفر» ویراف «با محاسبی فرق دارد» ولی «مراحل رازآموزی از آغاز عزیمت قهرمان التوهم تا ملاقات خداوند کاملاً بر عروج ویراف منطبق است» (۴۳-۴۴).

خلاصه آنچه ذکر شد در جدول ۲،۱ نشان داده شده است:

جدول ۲،۱. ردیابی آثار تطبیق‌پذیر با ارداویراف‌نامه، کم‌دی الهی، و سیرالعباد الی‌المعاد

آثار متأخر و احتمالاً متأثر یا الهام‌گیرنده	آثار متقدم
کم‌دی الهی دانتۀ؛ معراج‌نامه بایزید بسطامی؛ معراج‌نامه ابوالحسن خرقانی؛ معراج‌نامه محی‌الدین عربی؛ سیرالعباد الی‌المعاد سنایی؛ معراج‌نامه‌های ابن‌سینا (حی بن یقظان، رساله الطیر، سلامان و ابسال)؛ معراج‌نامه شاهرخی؛ رساله‌آمزش معری؛ رساله التوابع و الزوابع اندلسی؛ جاویدنامه اقبال لاهوری؛	معراج‌نامه پیامبر

التوهم محاسبی	
ارداویراف نامه	کمدی الهی دانته؛ رؤیای صادق سید جمال الدین اصفهانی؛ رساله آمرزش ابوالعلاء معری؛ رؤیای خنوخ (سلوک ادیس)؛ ار افلاطون؛ سیرالعباد الی - المعاد سنایی؛ التوهم حارث محاسبی
اودیسه هومر	کمدی الهی دانته
رساله آمرزش معری	کمدی الهی دانته؛ رباعیات خیام؛ بهشت گمشده میلتن
سیرالعباد الی المعاد سنایی	کمدی الهی دانته

۲-۲. منطق الطیر و آثار تطبیق پذیر

۲-۲-۱. داستان سلوک مرغان و آثار تطبیق پذیر

طبق پژوهش های فروزانفر (۱۳۴۰: ۳۴۲، نقل در هاشمی، ۱۳۸۷: ۵۶) «منطق الطیر عطار، تحت تأثیر رساله الطیر ابن سینا» نگاشته شده است.

نوحی (۱۳۸۷) در مقاله ای به بررسی تطبیقی مجلس مرغان چاوسر و منطق الطیر عطار پرداخته و در نتیجه گیری مقاله خود بیان کرده که چاوسر در آثار خود از دانته و کمدی الهی وی الهام پذیرفته است. در مباحث پیشین نیز تأکید شده بود که کمدی الهی، خود از معراج نامه ها و آثار اسلامی تأثیر گرفته است.

سیفی و لطفی مفردنیاسری (۱۳۹۱: ۹۷) مراحل سفر مرغان منطق الطیر را با مراحل سلوک در علی طریق ارم نسیب عریضه تطبیق کرده اند و دریافته اند که شاعر عرب «در قصیده خود در موارد بسیاری مضامینی مشترک با شاعر پارسی گوی دارد». محققان نهایتاً چنین نتیجه گیری کرده اند که «نسب عریضه با الهام از منطق الطیر عطار به سرودن قصیده علی طریق ارم پرداخته است» و دو شاعر عرب و پارس «در اندیشه، بسیار به یکدیگر شباهت دارند» (همان: ۱۱۳).

صادقی شهپر و صادقی شهپر (۱۳۹۲: ۷۸) نیز به تطبیق هفت وادی سلوک در منطق الطیر با هشت مرحله سلوک در «یوگاسوتره» پرداخته و در بیان تمایز آن دو چنین می گوید که سالک یوگایی در تکاپو برای نائل شدن به وحدت با خویشتن خویش می باشد، در حالی که سالک اسلامی در صدد وحدت با خدای یکتاست. محققان معتقدند که «مهمترین وجه

مشترک بین آنها، کشف خود به عنوان بالاترین معرفت در اثر مراقبه و احساس یگانگی با خویش (سیمرخ در *منطق الطیر* و پوروشه در *یوگا*) است» (همان: ۱۰۰). علی‌رغم بیان شباهت‌ها میان دو اثر، پژوهشگران در باب الهام گرفتن یکی از دو اثر از دیگری ادعایی مطرح نکرده‌اند.

به‌طور مشابه، حکمت و پریراد (۱۳۹۴) پس از تطبیق *منطق الطیر* با *داستان‌های کاتربری* به این نتیجه رسیده‌اند که وجود «مفاهیم مشترکی چون سفر، زیارت، و خودشناسی در آثار» عطار و چاوسر «به عنوان نقاط اشتراکی است که نه از سر تأثیرپذیری بلکه به علت جهانی بودن مفاهیم ادبیات به وجود آمده است» (۴۵).

نوری و بیرانوند (۱۳۹۶) نیز بدون طرح ادعایی در خصوص الهام‌پذیری دو اثر *منطق الطیر* عطار و *اودیسه* هومر از یکدیگر، به شباهت‌های فراوانی از دو شاهکار اشاره می‌کنند: «چارچوب و خطوط کلی روایی»، «بن‌مایه‌های مشترک مانند «داشتن راهنما»، «انگیزه بازگشت»، «انگیزه بخشش بودن عشق»، «تاریک بودن راه»، و «مدد جستن از پیشگویی» (۲۶۳).

افروز (۱۳۹۶: ۱) در مقاله خود «مراحل سفر معنوی در آثار عطار و امانوئل اشمیت» را بررسی کرده و پس از تطبیق مقامات سلوک مرغان و اسکار، همسانی‌های این دو نوع سلوک را تحلیل نموده و دلیل تطبیق‌پذیری آن دو را پیش‌زمینه مذهبی آنها می‌داند. سلیمی کوچی و قاسمی اصفهانی (۱۳۹۸: ۴۱۹) به «بررسی بینامتنی هفت وادی عشق *منطق الطیر* عطار در *مرد نیم‌تنه* و *مسافرش از آندره ژید*» پرداخته و چنین نتیجه گرفته‌اند که درونمایه‌های اصلی دو اثر ژید و عطار «شباهت و هم‌پیوندی بسیاری با یکدیگر دارد» (۴۲۹). نویسندگان دلیل این شباهت فوق‌العاده را وجود «دغدغه‌های مشترک بشری در ترسیم راه و روش سلوک» معرفی کرده‌اند (همان: ۴۲۹).

۲-۲. داستان سلوک شیخ صنعان و آثار تطبیق‌پذیر

تقوی (۱۳۸۹: ۱) پس از تطبیق داستان شیخ صنعان و *فاوست*، این گونه نتیجه‌گیری کرده است که عطار و گوته «درباره موضوعات معینی به نحو کم و بیش یکسان اندیشیده‌اند و از این رو، از ساختار مشابهی برای بیان اندیشه‌های خود بهره گرفته‌اند». وی شباهت‌ها در

زمینه «شخصیت پردازی»، «مضمون»، و «نتیجه» دو اثر را رخدادی «اتفاقی» ندانسته و معتقد است این تشابهات فراوان ریشه در «عناصر مشترک ادبیات شرق و غرب» داشته باشد (ص ۲۴).

مبارک و هامانی (۱۳۹۰) در مقاله خود کوشیده‌اند تا «پیوند دوسویه داستان شیخ صنعان» با قرآن (داستان حضرت یوسف) و داستان پرندگان را به تصویر کشند. ایشان ضمن تأکید بر اینکه «قرآن مجید» منبع الهام بخش عطار در نگارش *منطق الطیر* بوده است، معتقدند «داستان شیخ صنعان ... در اندیشه و مراحل سلوک بشدت تحت تأثیر سوره یوسف ... می‌باشد» (۹۹).

مشاور و طغیانی (۱۳۹۳) پس از بررسی رمان «سیدارتا» اثر هسه و تطبیق آن با داستان «شیخ صنعان» دریافته‌اند که شباهت‌های فراوانی در هر دو حکایت به چشم می‌خورد (۱۶۱).

به عقیده حجازی و حجازی (۱۳۹۳: ۱۳۵): «ذهن آگاه، خلاق و مبتکر نویسندگان و شاعران با الهام و اقتباس از داستان‌های قرآن به طرح و پیرنگی دیگر دست یافتند و متناسب با سرچشمه و اصل این الهام، باب تأویل و تفسیرهای متفاوت را بر مخاطبان خود گشودند». ایشان در مقاله خود داستان شیخ صنعان را «تا حدودی متأثر از ماجرای حضرت موسی و خضر (علیهم‌السلام) در قرآن» دانسته و آنها را «همانند» و «همسو» معرفی کرده‌اند (ص ۱۳۵-۱۳۴).

خلاصه آنچه ذکر شد در جدول ۲،۲ ذکر شده است:

جدول ۲،۲. ردیابی آثار تطبیقی‌پذیر با *منطق الطیر*

آثار متقدم و احتمالاً تأثیرگذار و الهام‌بخش	آثار متأخر و احتمالاً متأثر یا الهام‌گیرنده
قرآن کریم	<i>منطق الطیر</i> عطار
رسالة الطیر ابن سینا	<i>منطق الطیر</i> عطار
<i>منطق الطیر</i> عطار	سیر و سلوک زائر بانین؛ علی طریقی ارم عریضه

در جدول ۲،۳، فارغ از مسئله الهام‌پذیری، آثار تطبیق‌پذیر با منطق الطیر ارائه شده است:

جدول ۲،۳. آثار تطبیق‌پذیر با منطق الطیر

زبان	نویسندگان	آثار تطبیق‌پذیر	سلوک مرغان	منطق الطیر عطار
انگلیسی	بانین (Bunyan)	سیر و سلوک زائر		
عربی	عریضه	علی طریق ارم		
هندی	پاتنجلی	یوگاسوتره		
فرانسوی	ژید (Chédid)	مرد نیم‌تنه و مسافرش		
فرانسوی	اشمیت (Schmitt)	اسکار و خانم رز		
انگلیسی	چاوسر (Chaucer)	مجلس مرغان		
انگلیسی	چاوسر	داستان‌های کاتربری		
عربی	کلام الله	سوره یوسف	شیخ صنعان	
عربی	کلام الله	ماجرای حضرت موسی و خضر		
آلمانی	گوته (Goethe)	فاوست		
آلمانی	هسه (Hesse)	سیدارتا		

۲-۳. سفر و معراج در پنج‌گنج نظامی و آثار تطبیق‌پذیر

جعفری (۱۳۹۰: ۱۲۴) در مقاله خود به صراحت بیان کرده است که نظامی در سرودن معراج‌نامه‌ها به شدت تحت تأثیر «حدیقه سنایی» غزنوی بوده است.

دهقان و دیگران (۱۳۹۲: ۴۵-۶۶) نیز به بررسی «معراج پیامبر در خسرو و شیرین نظامی و نمادهای موجود در آن از دیدگاه نقد کهن‌الگویی یونگ (Jung) پرداخته» و معتقدند مقامات معراج رسول اکرم «با مراحل سه‌گانه فرایند تفرد در روان‌شناسی یونگ قابل تطبیق است».

ریحانی و عبدالله‌زاده‌برزو (۱۳۹۶: ۱۵۵) در مقاله‌ای به بررسی «عناصر کهن‌الگویی در داستان ماهان از هفت‌پیکر نظامی بر اساس نظریه تک‌اسطوره کمپبل» پرداخته و دریافته‌اند که «مسیر ماهان در این سفر درونی انطباق زیادی با مراحل سفر در نظریه کمپبل دارد».

ریحانی و عبدالله زاده برزو (۱۳۹۷: ۹۱-۱۱۲) در مقاله‌ی دیگر خود «عناصر کهن‌الگویی سفر قهرمان در داستان گنبد اول هفت‌پیکر» را کنکاش کرده و نشان داده‌اند «که این داستان نسبت به دیگر داستان‌های هفت‌پیکر تطابق کامل‌تر» و «بیشتری با» مراحل «سفر قهرمان از نظر کمپیل دارد».

عبدالله زاده برزو و دیگران (۱۳۹۷: ۱۵۳-۱۷۳) در مقاله‌ای دیگر «گزارش نظامی از معراج حضرت محمد (ص)» را «با نظریه تک‌اسطوره کمپیل سنجیده» و معتقدند «مراحلی که کمپیل برای سفر قهرمان ذکر کرده» با مقامات «سفر روحانی» پیامبر اکرم «تا حد زیادی» تطبیق پذیر است، به طوری که «عزیمت، تشریف و بازگشت، سه مرحله ممتاز در سفر شبانه» پیغمبر می‌باشد.

در جدول ۴-۴، الگوهای سفر تطبیق‌پذیر با برخی منظومه‌های خمسه نظامی همچون هفت‌پیکر و خسرو و شیرین ارائه شده است:

جدول ۲,۴. الگوهای سفر تطبیق‌پذیر با آثار نظامی

نظریه پرداز	نظریه	تطبیق‌پذیری با الگوهای سفر	هفت‌پیکر	آثار نظامی
کمپیل	نظریه تک‌اسطوره	داستان ماهان		
کمپیل	نظریه تک‌اسطوره	داستان گنبد اول		
کمپیل	نظریه تک‌اسطوره	داستان معراج پیامبر		
یونگ	نظریه کهن‌الگو	داستان معراج پیامبر	خسرو و شیرین و دیگر منظومه‌های خمسه	

۲- ۴. ماهی سیاه، جانانان و دیگر آثار تطبیق‌پذیر

۲- ۴- ۱. داستان سفر ماهی سیاه و آثار تطبیق‌پذیر

بیانی (۱۳۷۹)، نقل در ولی‌پور و همتی، (۱۳۹۶: ۱۶۳) بسیار خلاصه و گذرا به تطبیق ماهی سیاه کوچولو با یک داستان چینی به نام «ماهی‌ها از دروازه‌اژدها پریدند» به قلم «جین جین» اشاره نموده است.

قاسم‌زاده (۱۳۹۵: ۷۲) در مقاله خود با ترکیب چارچوب کمپیل و پیرسون-مار به تحلیل سفر ماهی سیاه کوچولو پرداخته است. وی معتقد است که به لحاظ «بیداری قهرمان

درون»، میان این داستان با آثاری همچون «قیام کاهو و فریدون»، «اسطوره پرومتئوس»، تطابق و «ارتباطات فرامتنی یا تفسیری» وجود دارد.

عبداله‌زاده برزو و ریحانی (۱۳۹۸ ب) نیز ماهی سیاه کوچولو را بر اساس الگوی پیرسون و کمپبل بررسی و چنین نتیجه‌گیری کرده‌اند که «مرحله‌ی بازگشت قهرمان» در سفر ماهی سیاه تجلی پیدا نکرده است.

طبق یافته‌های اصغری و همکاران (۱۳۹۸: ۱۷۵)، «ریشه‌های» داستان ماهی سیاه کوچولو را می‌توان در آثاری چون «کلیله و دمنه، مرزبان‌نامه و منطق‌الطیر» کنکاش نمود. ایشان این داستان را «معروف‌ترین فابل ایرانی در دنیای معاصر» و «جدی‌ترین اثر» در «ادبیات کودک ایران» معرفی کرده‌اند (همان: ۲۰۲).

ولی‌پور و همتی (۱۳۹۶: ۱۶۱) پس از تطبیق داستان ماهی سیاه کوچولو با داستان *جانان‌تان مرغ دریایی* باخ دریافته‌اند که زاویه دید، نمادپردازی و درون‌مایه، از جمله «شباهت‌های بسیار» این دو اثر است. در ادامه نیز به بررسی دیگر آثار تطبیق‌پذیر با *جانان‌تان مرغ دریایی* خواهیم پرداخت.

۲-۴-۲. داستان سفر جانان‌تان و آثار تطبیق‌پذیر

از آنجا که ترجمه، بطور عام، در مقام «استوارترین» راه «انتقال اندیشه و داد و ستد فرهنگی» (بصیری و ابراهیمی فرد، ۱۳۹۴: ۲۶) و ترجمه ادبی، بطور خاص، «گامی مهم در جهت تحقق اهداف ادبیات تطبیقی است» (بصیری و ابراهیمی فرد ۱۳۹۳: ۱)، مترجمان نقش مهم و البته غیرمستقیم در پیدایش آثار تطبیق‌پذیر ایفا می‌کنند. یکی از آثار ادبی مدرن در ادبیات انگلیسی، داستان *جانان‌تان مرغ دریایی* است که توسط محققان ایرانی با آثار فارسی تطبیق یافته است.

کوپا، حجازی و غضنفری مقدم (۱۳۸۹: ۴۹-۶۷) *جانان‌تان مرغ دریایی* باخ را «تقریباً نمونه‌ای مشابه» با *منطق‌الطیر عطار* قلمداد کرده و ضمن اشاره به نمادهای مشترکی چون «سفر، مرگ و پرنده»، نهایتاً ریشه این همانندی‌ها را «در ناخودآگاه هر دو شاعر» معرفی کرده و نقش عواملی همچون «ترجمه، مهاجرت و رویارویی و نبرد بین اقوام» را در رخ نمودن وجوه اشتراک میان دو اثر، منتفی دانسته‌اند.

محمدی بدر و غضنفری مقدم (۱۳۹۱: ۱۱۹) نیز ضمن «واکاوی نمادهای مشترک» این دو شاهکار عطار و باخ، «مهمترین وجه اشتراک» آن دو را «در زمینه گذر از سطوح ظاهری واقعه در رسیدن به حقیقت» معرفی کرده‌اند. ایشان (همان: ۱۳۷) ضمن اشاره به «اقتباس غیر مستقیم و ضمنی باخ» از عطار، «فطرت و نفس واحده» ابنای بشر را عامل اصلی پدیدار شدن چنین آثار تطبیق‌پذیری دانسته‌اند.

به‌طور مشابه، تمیم‌داری، دولت آبادی و عبادتی (۱۳۹۸: ۷) نیز بر روی «داستان جانانان مرغ دریایی و داستان مرغان در منطق‌الطیر» تمرکز کرده‌اند. به نظر ایشان، هر دو اثر بازگوکننده «حقیقت جویی» به عنوان «یکی از والاترین دغدغه‌های بشری» بوده و به لحاظ «کاربرد مفاهیم نمادین» و «درون‌مایه»، اشتراکات فراوان دارند (همان).

مبارک و یوسفی (۱۳۹۵: ۵۷) در بررسی تطبیقی رساله‌الطیر ابن‌سینا و جانانان مرغ دریایی باخ، معتقدند که این دو اثر عرفانی-فلسفی «وصف سیر و سفری است که انسان کامل را توصیف می‌کند». پژوهشگران ضمن اشاره به تشابهات بسیار زیاد دو اثر، عمده تفاوت‌های این دو داستان را در عقاید «مذهبی» دو نویسنده می‌دانند (همان: ۷۶).

عبداله‌زاده‌برزو و ریحانی (۱۳۹۸ الف: ۷۵) در مقاله مشترک خود به «نقد تطبیقی سفر قهرمان درون در داستان‌های جانانان مرغ دریایی و شازده کوچولو براساس نظریه پیرسن» پرداخته و این چنین نتیجه‌گیری کرده‌اند که هر دو اثر دقیقاً تمام دوازده الگوی مذکور در نظریه پیرسن «را در ژرف ساخت خود در قالب نمادهایی پرورش داده‌اند تا قهرمان را به سوی فردیت رهنمون شوند».

در جدول ۲،۵، فارغ از مسئله تقدّم و تأخر یا الهام‌پذیری، آثار تطبیق‌پذیر با جانانان مرغ دریایی و ماهی سیاه کوچولو ارائه شده است:

جدول ۲،۵. آثار تطبیق‌پذیر با جانانان مرغ دریایی و ماهی سیاه کوچولو

زبان اثر اصلی	نویسندگان	آثار تطبیق‌پذیر	
چینی	جین جین	ماهی‌ها از دروازه‌اژدها پریزند	ماهی سیاه کوچولو
سانسکریت	نامشخص	کللیه و دمنه	
زبان طبری کهن	مرزبان بن رستم بن شروین	مرزبان‌نامه	

منطق الطیر	عطار	فارسی
قیام کاوه و فریدون	فردوسی	فارسی
اسطوره پرومتئوس	هسیودوس	یونانی
جانانان مرغ دریایی	باخ	انگلیسی
جانانان مرغ دریایی	عطار	فارسی
رساله الطیر	ابن سینا	فارسی
سازده کوچولو	اگزوپری (Exupery)	فرانسوی

۳. نتیجه گیری

در نوشتار حاضر، با اتخاذ رویکرد فراتحلیلی، بیش از چهل و سه مقاله با بن مایه مشترک سلوک مطالعه و تلاش شد از یافته‌های آنها در ایجاد شبکه‌ای منسجم از پیکره‌های تطبیق‌پذیر استفاده و دریچه‌ای نوین از مطالعات تطبیقی پیش روی پژوهشگران آتی گشوده شود.

طبق یافته‌های تحقیق، همسانی یا تطبیق‌پذیری آثاری را که در حوزه سفرهای عرفانی و سلوک نگاشته شده می‌توان به سبب دسترسی به ترجمه آثار دیگر ملل، مهاجرت‌ها و یا حتی وقوع نبردهای بین اقوام و ملل، اقتباس ضمنی و غیرمستقیم، الهام و اقتباس مستقیم از کتب مقدس ادیان ابراهیمی، یا از سر تأثیرپذیری یک اثر از آثار دیگر دانست. گاهی نیز سبب را باید در عوامل دیگری جست‌وجو کرد، همچون: پیش‌زمینه مشترک مذهبی و عرفانی آثار سلوک-محور، وجود دغدغه‌های مشترک در ترسیم مسیر و طریق سلوک، جهان‌شمول بودن پاره‌ای از مفاهیم ادبیات در حوزه سلوک، شباهت در اوضاع حاکم بر جوامعی که نویسندگان آثار در آن زیسته‌اند، تلاش برای نائل شدن به آرمان‌شهر یا مدینه فاضله، شباهت در طرز فکر و اندیشه قلم‌فرسایان عرصه سلوک، وجود عناصر مشترک ادبیات غرب و شرق، عوامل مرتبط با ناخودآگاه نویسنده، فطرت و نفس واحده انبای بشر، اشتراک دغدغه‌های بشری به‌ویژه در باب کمال‌گرایی بشر، حقیقت‌جویی و رسیدن به نور مطلق و روشنایی بی‌کران.

پیکره‌های مورد بررسی در این جستار شامل *ارداویراف‌نامه*، *کمدی الهی*، *سیرالعباد الی‌المعاد*، *منطق الطیر*، *خمسه نظامی*، *جانانان مرغ دریایی* و *ماهی سیاه کوچولو* و برخی دیگر از آثار تطبیق پذیر بوده است. در جدول ۳،۶، بدون لحاظ تقدّم و تأخر یا الهام‌پذیری، برخی آثار «بکر» دارای ظرفیت تطبیق‌پذیری با آثار فوق ارائه شده است. نماد «~» به معنی «مجموعه آثار تطبیق‌پذیر با داستان مذکور» است:

جدول ۳،۶. شبکه آثار بکر تطبیق‌پذیر در حوزه سلوک

اثر مورد تطبیق	آثار تطبیق‌پذیر	اثر مورد تطبیق	آثار تطبیق‌پذیر
منطق الطیر	رساله الطیر؛ رساله الطیور؛ التوهم؛ ارداویراف‌نامه؛ اودیسه؛ بهشت گمشده؛ سیرالعباد الی‌المعاد؛ رؤیای - خنوخ	یوگاسوتره	علی طریق ارم؛ سیر و سلوک زائر؛ مرد نیم‌تنه و مسافرش؛ اسکار و خانم رز؛ مجلس مرغان؛ داستان‌های کانتربری؛ منطق الطیر~
ارداویراف‌نامه	سیر و سلوک زائر؛ علی طریق ارم؛ منطق الطیر~	مرد نیم‌تنه و مسافرش	یوگاسوتره~
رساله الطیور	ارداویراف‌نامه~	اسکار و خانم رز	یوگاسوتره~
رساله الطیر	ارداویراف‌نامه~	مجلس مرغان	یوگاسوتره~
سیرالعباد الی‌المعاد	ارداویراف‌نامه~	داستان‌های کانتربری	یوگاسوتره~
التوهم	ارداویراف‌نامه~	فاوست	سیدارتا؛ سوره یوسف
رؤیای خنوخ	ارداویراف‌نامه~	ماهی سیاه کوچولو	شازده کوچولو؛ منطق الطیر~
کمدی الهی دانته	ارداویراف‌نامه~	جانانان مرغ دریایی	ماهی‌ها از دروازه اژدها پریدند؛ منطق الطیر~
سیر و سلوک زائر	ارداویراف‌نامه~	شازده کوچولو	ماهی سیاه کوچولو؛ جانانان مرغ دریایی~
علی طریق ارم	ارداویراف‌نامه~		

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- آذر، اسماعیل. (۱۳۸۷). «دانته و تأثیرپذیری او از منابع شرقی». *فصلنامه ادبیات تطبیقی*. دوره دوم، شماره ۶، صص ۱۱-۳۴.
- آلیگیری، دانته. (۱۳۷۸). *کمدی الهی (برزخ و بهشت)*. ترجمه، مقدمه، شرح و حواشی شجاع الدین شفا. تهران: امیرکبیر.
- آلیگیری، دانته. (۱۳۷۸). *کمدی الهی (دوزخ)*. ترجمه فریده مهدوی دامغانی. تهران: تیر
- امینی لاری، لیلا؛ میرقادری، فضل‌الله. (۱۳۸۸). «بررسی تطبیقی افکار و عقاید ابوالعلاء و خیام». *بوستان ادب*. دوره اول، شماره ۱، صص ۱۵-۳۳.
- ابراهیمی، حسن؛ کسرائی‌فر، مرضیه. (۱۳۸۸). «بررسی نمادگرایی در *سیرالعباد الی المعاد* سنایی و *ارداویراف‌نامه*». *مجله ادیان و عرفان*. دوره چهل و یکم، شماره ۱، صص ۱۴۱-۱۶۱.
- اصغری، علی؛ عبیدی‌نیا، محمدمیر؛ طلوعی آذر، عبدالله. (۱۳۹۸). «تبارشناسی ماهی سیاه کوچولو در متون نثر فنی داستانی و تحلیل نمادهای آن». *متن پژوهی ادبی*. دوره بیست و سوم، شماره ۸۰، صص ۱۷۵-۲۰۲.
- افروز، محمود. (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی مراحل سفر معنوی در آثار عطار و امانوئل اشمیت». *پژوهش‌های ادبیات تطبیقی*. دوره پنجم، شماره ۱، صص ۱-۱۴.
- اکبری‌بیرق، حسن؛ بابایی، الیاس. (۱۳۸۸). «صراط‌های آسمان؛ مطالعه تطبیقی دو اثر عرفانی *سیرالعباد الی المعاد* سنایی و *کمدی الهی* دانته»، *مطالعات ادبیات تطبیقی*. دوره سوم، شماره ۱۰، صص ۷۱-۱۰۰.
- اوجاج علیزاده، شهین. (۱۳۸۶). «نردبان سلوک». *پژوهش‌نامه فرهنگ و ادب*. دوره سوم، شماره ۵، صص ۷۹-۱۱۶.
- بصیری، محمدصادق؛ ابراهیمی فرد، نعیمه. (۱۳۹۳). «بررسی روشمند ترجمه ابوالمعالی نصرالله منشی از کلیله و دمنه». *نشریه ادبیات تطبیقی*. دوره پنجم، شماره ۱۰، صص ۱-۳۲.
- بصیری، محمدصادق؛ ابراهیمی فرد، نعیمه. (۱۳۹۴). «بررسی سیر ترجمه عربی به فارسی از آغاز تا قرن ششم». *نشریه ادبیات تطبیقی*. دوره هفتم، شماره ۱۲، صص ۲۵-۵۲.

- بهرنگی، صمد. (۱۳۴۷). **ماهی سیاه کوچولو**. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- بهمنی، کبری؛ صلاحی مقدم، سهیلا. (۱۳۹۶). «مقایسه ارداویراف‌نامه و التوهم حارث محاسبی». **پژوهش‌های ادبیات تطبیقی**. دوره پنجم، شماره ۲، صص ۲۳-۴۷.
- بیانی، احمد. (۱۳۷۹). «تحلیل تطبیقی قصه ماهی سیاه کوچولو». در: **یادمان صمد بهرنگی**. به همت علی‌اشرف درویشیان (صص ۱۲۷-۱۲۰). تهران: کتاب و فرهنگ.
- بیگ‌زاده، خلیل؛ زندی‌طلب، احسان. (۱۳۹۶). «تحلیل سفر روحانی ویراف در ارداویراف‌نامه بر اساس الگوی کمبل». **جستارهای نوین ادبی**. دوره پنجاهم، شماره ۹۶، صص ۵۵-۷۶.
- تقوی، محمد. (۱۳۸۹). «از کعبه تا روم (بررسی تطبیقی داستان شیخ صنعان و فاوست گوته)». **پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی**. دوره اول، شماره ۲، صص ۱-۲۸.
- تمیم‌داری، احمد؛ دولت‌آبادی، شیوا؛ عبادتی، شهناز. (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی داستان جانانان مرغ دریایی و داستان مرغان در منطق‌الطیر بر مبنای نظریه گلسر». **متن پژوهی ادبی**. دوره بیست و سوم، شماره ۸۱، صص ۷-۳۸.
- جعفری، طیب. (۱۳۹۰). «تحلیل عناصر نمادین و کهن‌الگویی در معراج‌نامه‌های نظامی». **ادب پژوهی**. دوره پنجم، شماره ۱۶، صص ۱۲۳-۱۴۵.
- حجازی، بهجت‌السادات. (۱۳۸۹). «الگوپردازی یا خلاقیت در بازآفرینی کمدی الهی». **فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی**. دوره ششم، شماره ۲۰، صص ۹-۴۳.
- حجازی، بهجت‌السادات؛ حجازی، علیرضا. (۱۳۹۳). «تحلیلی بینامتنی بر داستان شیخ صنعان با نظری به داستان حضرت موسی و خضر (علیهما السلام)». **پژوهش‌های ادبی-قرآنی**. دوره دوم، شماره ۴، صص ۱۳۴-۱۶۰.
- حکمت، شاهرخ؛ پرزاد، مریم. (۱۳۹۴). «نقد تطبیقی منطق‌الطیر اثر عطار و داستان‌های کانتربری اثر چوسر». **مطالعات ادبیات تطبیقی**. دوره نهم، شماره ۳۵، صص ۴۵-۶۲.
- حیدری، علی؛ احمدی‌تبار، حبیب‌الله. (۱۳۹۳). «مقایسه تطبیقی سفرنامه‌های تخیلی ارداویراف‌نامه و «ار» افلاطون». **نشریه ادبیات تطبیقی**. دوره ششم، شماره ۱۱، صص

- دهقان، علی؛ خلیل، حدیدی؛ زارعی، رقیه. (۱۳۹۲). «نمادپردازی معراج در خسرو و شیرین نظامی بر اساس نظریه کهن‌الگوی یونگ». *زبان و ادب فارسی*. دوره شصت و ششم، شماره ۲۲۷، صص ۴۵-۷۰.
- ریحانی، محمد؛ عبداله‌زاده‌برزو، راحله. (۱۳۹۶). «عناصر کهن‌الگویی در داستان ماهان از هفت پیکر نظامی بر اساس نظریه تک‌اسطوره کمپل». *زبان و ادبیات فارسی*. دوره بیست و پنجم، شماره ۸۲، صص ۱۵۵-۱۷۴.
- ریحانی، محمد؛ عبداله‌زاده‌برزو، راحله. (۱۳۹۷). «عناصر کهن‌الگویی سفر قهرمان در داستان گنبد اول هفت پیکر». *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*. دوره نهم، شماره ۳۴، صص ۹۱-۱۱۴.
- سلیمی کوچی، ابراهیم، و قاسمی اصفهانی، نیکو. (۱۳۹۸). «بررسی بینامتنی هفت وادی عشق منطق‌الطیر عطار در مردنیم‌تنه و مسافرش از آندره ژید». *پژوهش ادبیات معاصر جهان*. دوره بیست و چهارم، شماره ۲، صص ۴۱۱-۴۳۱.
- سیفی، محسن؛ لطفی مفردنیاسری، فاطمه. (۱۳۹۱). «جستاری تطبیقی در مراحل سفر عرفانی عطار نیشابوری در منطق‌الطیر و نسیب عریضه در علی‌طریق‌ارم». *کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی*. دوره دوم، شماره ۷، صص ۹۷-۱۱۶.
- صادقی شهپر، علی؛ صادقی شهپر، رضا. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی مراحل سلوک در منطق‌الطیر عطار و یوگاسوتره‌های پاتنجلی». *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*. دوره نهم، شماره ۳۱، صص ۷۸-۱۰۴.
- صدرزاده، ماندانا. (۱۳۸۱). «بررسی چهار سفر روحانی و معنوی به دنیای پس از مرگ (رداویراف‌نامه، رویای صادق، رساله‌آمزش، کمدی‌الهی)». *پژوهش ادبیات معاصر جهان*. دوره هفتم، شماره ۱۳، صص ۳۷-۵۰.
- ضرغام، ادهم؛ عظیمی، ندا. (۱۳۹۵). «مطالعه تطبیقی شرایط اجتماعی سیاسی تأثیرگذار بر شکل‌گیری کمدی‌الهی دانتیه و معراج‌نامه». *پژوهش‌های ادبیات تطبیقی*. دوره چهارم، شماره ۳، صص ۲۷-۵۸.
- ضیاء‌الدینی، علی؛ فرخ‌نیا، مهین‌دخت. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی سیرالعباد سنایی غزنوی و رساله‌الغفران ابوالعلاء معری از دیدگاه فرجام‌شناسی». *جستارهای ادبی*. شماره ۱۸۳، صص ۳۱-۶۰.

- عبدالله زاده برزو، راحله؛ ریحانی، محمد؛ قادری مقدم، محمد. (۱۳۹۷). «عناصر کهن‌الگویی معراج پیامبر در هفت پیکر نظامی». *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*. شماره ۳۲، صص ۱۵۳-۱۷۶.
- عبدالله زاده برزو، راحله؛ ریحانی، محمد. (۱۳۹۸ الف). «نقد تطبیقی سفر قهرمان درون در داستان‌های جانانان مرغ دریایی و شازده کوچولو بر اساس نظریه پیرسن». *مطالعات زبان و ترجمه*. دوره پنجاه و دوم، شماره ۳، صص ۷۵-۱۰۰.
- عبدالله زاده برزو، راحله؛ ریحانی، محمد. (۱۳۹۸ ب). «نقد کهن‌الگویی سفر قهرمان در داستان ماهی سیاه کوچولو بر اساس نظریه کمپیل و پیرسن». *مطالعات ادبیات کودک*. دوره دهم، شماره ۱، صص ۱۲۲-۱۰۱.
- عطار نیشابوری، فریدالدین محمد. (۱۳۸۵). *منطق‌الطیر*. تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی. چاپ دوم. تهران: سخن.
- فدوی، صبا. (۱۳۹۶). «منازل عرفانی در رساله‌الطیر احمدغزالی». *عرفانیات در ادب فارسی*. دوره هشتم، شماره ۳۱، صص ۹۰-۱۰۹.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳۴۰). *شرح احوال و نقد آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری*. تهران: انجمن آثار ملی.
- قاسم‌زاده، سیدعلی. (۱۳۹۵). «کیفیت بیداری قهرمان درون در داستان ماهی سیاه کوچولو». *ادبیات پارسی معاصر*. دوره ششم، شماره ۳، صص ۵۵-۷۵.
- کوپا، فاطمه؛ حجازی، بهجت‌السادات؛ غضنفری مقدم، صالحه. (۱۳۸۹). «از منطق‌الطیر عطار تا جانانان مرغ دریایی ریچارد باخ». *جستارهای ادبی*. شماره ۱۷۰، صص ۴۹-۷۰.
- مبارک، وحید؛ هامانی، الهام. (۱۳۹۰). «تحلیل تطبیقی هفت وادی عرفان با سوره حضرت یوسف و داستان شیخ صنعان». *فصلنامه نقد و ادبیات تطبیقی*. دوره اول، شماره ۳، صص ۱۰۳-۸۳.
- مبارک، وحید؛ یوسفی، سحر. (۱۳۹۵). «مطالعه تطبیقی مسیر تعالی در دو اثر عرفانی حکمی (رساله‌الطیر و جانانان مرغ دریایی)». *مطالعات ادبیات تطبیقی*. دوره دهم، شماره ۳۷، صص ۵۷-۷۸.
- مجاهد، احمد. (۱۳۷۶). *مجموعه آثار فارسی احمد غزالی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- محمدی بدر، نرگس؛ غضنفری مقدم، صالحه. (۱۳۹۱). «اسطوره سیمرغ در آینه مرغ بزرگ باخ». **ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی**. دوره هشتم، شماره ۲۷، صص ۱۱۹-۱۳۹.
- محمدی، گردآفرین؛ افتخاری، عطاءالله. (۱۳۸۹). «بررسی و مقایسه دو سفر روحانی زرتشتی و یهودی به دنیای پس از مرگ (ارداویراف‌نامه و رؤیای خنوخ)». **ادبیات تطبیقی جیرفت**. دوره چهارم، شماره ۱۳، صص ۱۶۰-۱۷۲.
- محمدی، گردآفرین؛ نظری، جلیل. (۱۳۸۷). «مقایسه نگاه ارداویراف‌نامه و رساله الغفران در دنیای پس از مرگ». **نشریه ادبیات تطبیقی**. دوره دوم، شماره ۸، صص ۱۹۵-۲۱۱.
- محمدی، هاشم. (۱۳۸۷). «از منظومه فنیکس تا منطق الطیر عطار و استراليا». **ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی**. دوره چهارم، شماره ۱۲، صص ۵۲-۶۳.
- مرندی، محمد؛ احمدیان، ناهید. (۱۳۸۵). «کمدی الهی و منطق الطیر: نگاهی به تفاوت‌ها و شباهت‌ها». **پژوهش ادبیات معاصر جهان**. دوره یازدهم، شماره ۳۳، صص ۱۴۷-۱۶۶.
- مشاوری، زهره؛ طغیانی، اسحاق. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی مفهوم سلوک در رمان سیدارتا و حکایت شیخ صنعان». **فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی**. دوره دهم، شماره ۳۴، صص ۱۶۱-۱۹۱.
- مظفری، سولماز. (۱۳۹۸). «سفر قهرمانی کهن‌الگویی در ملکوت بهرام صادقی». **پژوهش ادبیات معاصر جهان**. دوره بیست و چهارم، شماره ۲، صص ۵۸۳-۶۱۰.
- نصرافهانی، محمدرضا؛ تهمتن، نسرين. (۱۳۹۵). «مقایسه سفر روحانی ادریس (ع) در فرهنگ اسلامی و دانتته در کمدی الهی». **مطالعات ادبیات تطبیقی**. دوره دهم، شماره ۳۹، صص ۹-۲۶.
- نوحی، نزهت. (۱۳۸۷). «از دنیای چاوسر تا عرفان عطار (نگاهی به مجلس مرغان و منطق الطیر)». **فصلنامه تخصصی عرفان**. دوره چهارم، شماره ۱۵، صص ۵۷-۸۱.
- نوری، علی؛ بیرانوند، یوسف‌علی. (۱۳۹۶). «مقایسه سرگذشت مرغان در منطق الطیر عطار و سرگذشت اولیس در اودیسه هومر». **نشریه ادبیات تطبیقی**. دوره نهم، شماره ۱۷، صص ۲۴۹-۲۶۵.
- نیکبخت، عباس؛ موسوی قومی، صدیقه. (۱۳۹۵). «سفر به ملکوت». **مطالعات ادبیات تطبیقی**. دوره دهم، شماره ۳۷، صص ۱۲۳-۱۴۴.

- نیکلسون، رونالد آلین. (۱۳۲۳). «سنایی پیشرو ایرانی دانته». ترجمه عباس اقبال آشتیانی. *مجله یادگار*. دوره اول، شماره ۴، صص ۴۸-۵۷.

- ولی پور، عبدالله؛ همتی، رقیه. (۱۳۹۶). «در جستجوی کمال مطلوب؛ بررسی تطبیقی ماهی سیاه کوچولو نوشته صمد بهرنگی با جانانان مرغ دریایی، اثر ریچارد باخ». *مطالعات ادبیات کودک*. دوره هشتم، شماره ۲، صص ۱۶۱-۱۷۸.

ب. منابع لاتین

- Guerin, W., Labor, E., Morgan, L., Reesman, J., & Willingham, J. (2010). *A Handbook of Critical Approaches to Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Mousavi Razavi, M. S., & Tahmasbi Boveiri, S. (2019). A meta-analytical critique of Antoine Berman's retranslation hypothesis. *Translation Studies Quarterly*, 17(65), 21-36.
- Van Poucke, P. (2017). Aging as a motive for literary retranslation: A survey of case studies on retranslation. *Translation and Interpreting Studies*, 12(1), 91-115.

